

je, *Frick Mária*, egykori kedves tanítványunk, azzal a kéréssel keresett meg minket, *Hajdú Ágnes*t, Fülöp Gézát és engem, hogy az akkor induló könyvtárosképzésükben segítsünk, és működjünk közre az oktatásban. Ettől kezdve évenként, egészen Fülöp Géza haláláig 2–3 hetes gyakorisággal keltünk útra Bajára.

Ezek az alkalmak, a Sugovica-partján tett séták közben, vagy a törzshelyünkön elfogyasztott vacsorák utáni borozgatások melletti beszélgetéssel mindig szellemi kikapcsolódást jelentettek számomra. Az utazás fáradalmai ellenére már előre vártam, s úgy éreztem Ő is, a következő kirándulás lehetőségét.

Fülöp Gézával nem csupán a közös munkahely, az együtt vállalt feladatok ellátása kötöttek össze, hanem fiatalságunk helyszínéhez, Vas megyéhez, Szombathelyhez való közös kötődésünk, és a számos régi közös ismerős, kolléga és barát, így többek között *Kuntár Lajos*, *Takács Miklós*, *Tóth Gyula* személye is.

Állíthatom, hogy Fülöp Géza olyan ember és barát volt, akihez mindig lehetett tanácsért fordulni, s ő bölcsességének köszönhetően mindig tudott eligazítást, ötletet adni. Barátai számára biztos pont volt, akire bármikor számítani lehetett. Távozása azért is hagyott oly nagy űrt maga után, melynek érzése tíz távlatában sem csökkent.

Fülöp Géza kandidátusi és doktori értekezése

BÉNYEI Miklós

Ritka egyenes kutatói életút – tömören így jellemezhető *Fülöp Géza* tudományos pályafutása. Képzeljük el: már falusi kisdiákként, majd színjeles gimnazistaként rácsodálkozott a klasszikus magyar irodalom szépségeire. Aztán budapesti egyetemistaként bekapcsolódott a Petőfi kritikai kiadás anyaggyűjtésébe, mindkét – könyvtárosi és tanári – szakdolgozatát Nagy Ignác munkásságáról írta, fiatal, csaknem kezdő irodalomtörténészként az MTA Könyvtárának Kézirattárában egyike volt azoknak, akik sajtó alá rendezték

a Kazinczy-levelezés utolsó kötetét.¹ Tehát nagyon hamar megtalálta fő kutatási témáját, és a magyarországi felvilágosodás és reformkor művelődéstörténete mellett – noha olykor-olykor másfelé is pillantott – élete végéig kitartott. Miután *Kovács Máté* professzor, aki pályakezdésétől fogva egyik mentora, főnöke volt, meghívta adjunktusnak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékére², rábízta a jelzett időszak könyv- és könyvtártörténetének oktatását. Egyúttal bevonta az immár legendás-

sá vált „*A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*” című, 1963-ban közreadott szöveggyűjtemény munkálataiba. Az 1772–1848 közötti évtizedek dokumentumanyagát is ő válogatta és rendezte sajtó alá, ily módon az átlagosnál jóval kiterjedtebb és mélyebb forrásismeretre tett szert, és ennek birtokában, valamint a szakirodalom tüzetes tanulmányozásával máig helytálló bevezető esszét írt a szóban forgó fejezethez.³ Bizonyosra vehető, hogy ennek a feladatnak a sikeres megoldása volt a kiindulópontja majdani kandidátusi értekezésének is. Közben, 1970-ben megjelent első egyetemi jegyzete, amely nemzetközi kitekintéssel tárgyalta a könyv- és könyvtárkultúra 1789–1918 közötti fejlődését.⁴

I.

Fülöp Géza a hetvenes évtized elején fejezte be kandidátusi értekezésének anyaggyűjtését és megírását: mind a gépiraton, mind a téziseken 1973-as évszám olvasható. A „*Közönségsszervezés és magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*” című disszertáció⁵ nyilvános vitáját a Tudományos Minősítő Bizottság 1975. április 9-ére tűzte ki. Két opponense (hivatalos bírálója) *Kókay György* irodalomtörténész és *R. Várkonyi Ágnes* történész volt, a bíráló bizottság elnöke *Zádor Anna* művészet-történész.⁶ A mechanikus írógéppel, kettes sor-közzel gépelt dolgozat terjedelme négyszázhetvenkét oldal, ebből százhuszonkettő (tehát több mint egynegyede) a jegyzetapparátus. A kezdeti időpontot az irodalomtörténetben akkor uralkodó felfogás szerint 1772-ben jelölte meg, a reformkort pedig – szintén hagyományosan – 1825-től datálta, bár elsősorban az 1830–40-es évekre koncentrált. Azt az izgalmas időszakot vizsgálta, amikor a feudális társadalmi, gazdasági környezetben és az erősen korlátozott állami önrendelkezés keretei között a magyar irodalmi élet és az olvasóközönség polgárivá alakult. Két fő vonulatra figyelt: a nemzeti gondolat térhó-

dítására és a polgárosodás lassan-lassan kibontakozó jeleire.

Noha a munka irodalomtudományi értekezésnek készült, tartalma sokkal összetettebb, sokrétűbb. Címe és bevezetője alapján közönségtörténetnek hinnénk, mellesleg a szerző is elsősorban annak szánta, és e nemben valóban az első olyan összegzés, amely egy egész korszak áttekintését elvégzi. Valójában a korabeli könyvtárakról, könyvgyűjteményekről tudunk meg belőle legtöbbet, de egyértelműen könyvtártörténeti dolgozatnak sem mernénk titulálni. Maradjunk inkább egy szélesebb kategóriánál, és nevezzük annak, ami: művelődéstörténet. Mégpedig a már akkor is szépen gyarapodó hazai művelődéstörténeti irodalom jeles darabja, újszerű, úttörő vállalkozás. Olyan monográfia, amely a műveltséganyag egyik legfontosabb hordozójának és közvetítőjének, a könyvnek, időszaki sajtónak és befogadó közegének találkozásáról, kapcsolatáról szól. Tehát a befogadás-szociológia terén is jelentékeny próbálkozás volt. Ma, több mint harminc esztendő távlatából örömmel és némi büszkeséggel állapíthatjuk meg, hogy Fülöp Géza világviszonylatban is az elsők egyike volt, aki a manapság rendkívül divatos olvasástörténeti megközelítést alkalmazta a könyv- és könyvtárkultúra tanulmányozásakor.

Tulajdonképpen mit tartalmaz ez az értekezés? A bevezetésen és az összegzésen kívül öt fejezetre tagolódik. Az elsőben, alig pár oldalon „Európai kitekintés” címmel a szerző a polgári könyvkultúra és olvasóközönség 18–19. századbeli kialakulásának főbb tendenciáival ismertet meg bennünket. A másodikban a hazai politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok főbb vonásait foglalta össze. A harmadik a művelődési törekvések, valamint a könyv- és olvasási kultúra korabeli összefüggéseit vázolta. A „Közönségsszervezés, olvasóközönség, olvasmányok” című negyedik fejezetben olvashatunk a tudatos és szervezett közönségnevelés kezdeteiről, majd intézményszerkezeti formáiról: a 18. század végi olvasókörökről és –klubokról, a kölcsönkönyvtárakról, az

olvasókabinetekről, a cenzúra akadályozó szerepéről, az irodalmi diáktársaságokról, aztán a reformkori kaszinókról, társalkodó és olvasó egyletekről, a nyilvános közkönyvtárakról (egyetemi, nemzeti múzeumi és akadémiai könyvtár, Teleki Téka stb.), a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére irányuló törekvésekről. Az utolsó, ötödik fejezet „Az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása” címet viseli. A szerző az egyes társadalmi osztályok és rétegek (sorrendben: főrangúak, értelmiség és hivatalnoknemesség, vidéki birtokos nemesség, katolikus és protestáns papság, városi polgárság, parasztság) olvasási kultúrájának jellemzőbb vonásait vizsgálta, kiemelve a fontosabb magánkönyvtárakat és jellegzetesebb olvasó-típusokat. Mindkét részben rápillantott Erdélyre is; a nemzetiségi lakossággal viszont nem foglalkozott. Kivéve a német ajkú városi polgárság olvasmányait, de azokról is csak érintőlegesen szólt. Egyébként a parasztság és a polgárság olvasási szokásait, irodalmi ismereteit feltáró két alfejezet aránytalanul rövidebb és ennél fogva szegényesebb is a többinél. Ez könnyen megmagyarázható: legkevésbé itt támaszkodhatott a korábbi feldolgozásokra, és az eredeti források is itt a legnehezebben hozzáférhetők. A harmadik, negyedik és ötödik fejezet két időrendi szakaszra bomlik, a szerző külön-külön mutatta be a felvilágosodás idején és a reformkorban észlelhető fejleményeket.

A disszertáció tematikája gazdag, előadásmódja fegyelmezett, rendszerezett, elemzései árnyaltak. Fülöp Géza egyrészt összegezte a témával kapcsolatos kutatások addigi – rendkívül szétszórt – részeredményeit, másrészt kiterjedt eredeti kutatásokat is végzett. Források tömegét nézte át: korabeli lapokat, kéziratokat, vidéki levéltárak állagait, publikált magánkönyvtári jegyzékeket, katalógusokat, egyleti alapszabályzatokat és így tovább. Sok új adatot közölt, de ennél lényegesebb, hogy szempontjai is újak. Ő adott először összefoglaló – és lábjegyzetei tanúsítják: kitűnően dokumentált – áttekintést a magyar polgárosodás időszakának olvasási és könyvtári

kultúrájáról. Emellett részlet-megfigyelései, részelemzései is igen érdekesek. Elsősorban folyamatokat ábrázolt: azt rekonstruálta, hogyan változtak, tökéletesedtek a közönségszervezés eszközei, módozatai, és főleg intézményei, hogyan haladt előre az olvasónevelés, és mindennek eredményeként hogyan formálódott a magyar olvasótábor, hogyan jött létre a polgári jellegű olvasóközönség. Érzékeltette és bizonyította, hogy mindezeket a változásokat a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés determinálta és idézte elő, és hogy az általános kulturális haladás részeként mentek végbe.

Az értekezés több ponton módosította a Magyarország és Erdély korabeli műveltségi viszonyairól addig kialakított képet. Feltűnik például, hogy a reformkorban földrajzilag mennyire kiterjedt az olvasás, az irodalom iránti érdeklődés: a magyar lakta vidékeket szinte teljesen behálózták a kaszinók, olvasóegyletek; még némelyik faluban is fellelhetők voltak. Ezek után a köznemességre ragasztott „műveletlen”, „parlagi” jelzőket sem lehetett bármikor és minden megcsorítás nélkül alkalmazni. Különösen a jobb módú, a közéleti szereplést is vállaló nemesek váltak ki nagy olvasottságukkal; több vármegyében még könyvtárszervezéssel is próbálkoztak. Megfigyelhető az is, hogy az iskolázottabb és aktívabb személyek, csoportok igen jól ismerték a korabeli külföldi szépirodalom jelesebb alkotásait, a kor haladó eszmeáramlatait (felvilágosodás, liberalizmus, korai szocializmus stb.); az újság és a politikai irodalom pedig mindennapi olvasmányuk volt. Egyébként Fülöp Géza tanulmánya is megerősíti a régi tapasztalatot: a haladó társadalmi, politikai magatartás és a korszerű olvasási kultúra között társadalmi méretekben szoros összefüggés van.

A sikeresen megvédett disszertációt az Akadémiai Kiadó 1978-ban közreadta Irodalomtörténeti könyvtár című sorozatában, némileg rövidített címmel: „*A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*”. Mivel az értekezés második és harmadik fejezete a ko-

rabbi kutatásokhoz képest nem igazán hozhatt újat, hiszen elsősorban az áttekintés, az összefoglalás volt a célja, ezeket a könyvből kihagyta. Itt-ott a megmaradó három fejezet belső tartalmán is módosított, de alapjában véve az értekezés szövege látott napvilágot. A könyv rögtön kötelező vagy legalábbis ajánlott olvasmánnyá vált a könyvtáros-képzésben, tehát a könyvtárosok ma élő nemzedéke közelről ismeri. A kritikai visszhang szintén kedvező volt: az Irodalomtörténeti Közlemények, az Irodalomtörténet, a Hungarológiai Értesítő, a Magyar Könyvszemle és a Könyvtáros egyaránt elismerő recenziót közölt róla.⁷ A szakemberek egybehangzóan emelték ki értékeit, és többen is megállapították, hogy nemcsak tartalmilag, hanem metodikailag is iskolateremtő teljesítmény született.

Egyetlen monográfia, így e mű sem tárhatta fel a tárgyát kimerítő teljességgel. Maga a szerző utalt rá, hogy „egy minden részletében árnyalt kép megrajzolásához további elemző részkutatások és előtanulmányok szükségesek”. A szóban forgó korszak könyv-, könyvtári és olvasási kultúrájának fejlődéséről, hazai sajátosságairól még számos további publikációval ajándékozta meg az érdeklődőket; ezek pusztá felsorolása is szétfeszítené a mostani terjedelmi kereteket.⁸ Mélyebb elemzést, komoly historiográfiai bűvárkodást igényelne annak kiderítése is, hogy Fülöp Géza kiváló kezdeményezésének, közelebről könyvének hatására hány cikk, hány tanulmány született. Oktatói és olvasói tapasztalataim arról tanúskodnak, több könyvtáros is kedvet kapott arra, hogy egy-egy töredékét elvégezze az általa jelzett munkának. Különösen a helytörténeti kutatásokkal foglalkozó vagy arra hajlamot érző kollégák számára szép és érdekes feladat egy-egy reformkori kaszinó, olvasóegylet stb. történetének feldolgozása, esetleg további sorsának nyomon követése, egy-egy jelesebb helyi magánkönyvtár múltjának felkutatása. Sok-sok ismeretlen érték rejtőzik a régi iskolai, plébániai és parókiái könyvtárakban is. Az újabb társada-

lomtörténeti irányzatok hívják fel a figyelmünket arra, hogy elsősorban a helyi vizsgálódások járulhatnak hozzá egy-egy társadalmi réteg, a parasztság, a mezővárosi civisek, a városi polgárság stb. egykori olvasási szokásainak, irodalmi-esztétikai ízlésének jobb megismeréséhez. Természetesen e kötet arra is biztathat, hogy a korábbi vagy későbbi korok helyi könyvtár- és olvasástörténetét feltárjuk.

„Fülöp Géza tudós volt, szakmájának [...] igazi mestere” – írta róla nekrológiában Vajda Kornél.⁹ Az ugyanúgy könyvtárosként indult Kókay György szintén fontos észrevétellel búcsúzott tőle: „Neki sikerült folytatni még azt a hagyományt, ami a korábbi nagy könyvtároselődöknél még természetesnek látszott, de ami sajnos éppen az ő pályakezdése idején tört meg: az új »irányzatok« a tudomány művelését és a könyvtárosi munkát, de még az egyetemi oktatást is egyre kevésbé tartották összeegyeztethetőnek.”¹⁰ Egyetemi oktatóként jegyzeteket írt fő témájáról, és előadásain, szemináriumain a könyvtár szakos hallgatók sokaságát ismertette meg a magyarországi könyv- és könyvtártörténet adott szakaszával.¹¹ S miként ő a mintaképeit, az ő példáját is jó néhány tanítványa – szeretném hinni, hogy magamat is közéjük számíthatom – követte, irányításával doktori és kandidátusi disszertációk készültek, sokan az ő közvetlen vagy közvetett útmutatásai nyomán indultunk el kutatói pályánkon és igyekeztünk behatolni a magyar művelődés újkori történetének addig feltáratlan pontjaira. Miután évtizedeken keresztül tanított az egyetemen, bizonyára a hozzá írt szemináriumi és szakdolgozatok számbavétele sem lenne érdektelen.

II.

Kandidátusi értekezésének megvédése után, 1977-ben kinevezték egyetemi docensnek. Majd 1986-ban átvette tanszéke vezetését, és ezt a feladatot 1994-ig látta el¹², amikor is a felsőoktatási

szabályok szerint ettől a tisztségétől meg kellett válnia. Mint tudjuk, sem a tanítást, sem a kutatást nem hagyta abba.

Bizonyára a méltányos kritikai fogadtatás is arra ösztönözte Fülöp Gézát, hogy egyetemi oktató munkája mellett tovább folytassa könyv- és könyvtártörténeti kutatásait, alapvetően a régi időkörben maradván. Éppen két évtizeddel az első megmérettetés után került sor „*Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*” című akadémiai doktori (ún. nagydoktori) értekezésének nyilvános vitájára, 1995. június 7-én. Az értekezés már két évvel korábban elkészült, de a minősítési eljárás bonyolult és hosszadalmas... Az egyik opponens ezúttal is Kókay György volt, a másik kettő *Wéber Antal* irodalomtörténész és *Bényei Miklós* történész-könyvtáros. A bíráló bizottság elnöke *Németh G. Béla* akadémikus.¹³ A disszertáció terjedelme (sűrűbben, másfeles sorközzel és hosszabb sorokkal szedve) kétszázhatvanhét szövegoldal és harminc oldal jegyzet, tehát – ha karakterekben számolnánk – nagyjából annyi, mint a jóval korábban megvédett kandidátusi értekezése. Római számmal sorszámot kapott a bevezetés és a kitekintés, ilyenformán a monográfia hat tartalmi fejezetre tagolódik, és hetedikként szerepel a hivatkozási apparátus. A második fejezet voltaképpen a kandidátusi disszertáció főbb eredményeinek kivonatos összefoglalása („Közönségsszervezés és olvasóközönség” címmel). A következőkben – három fejezetben – a könyvkultúra három szektorát mutatta be: könyvkiadás és kiadványok, könyvnyomtatás, könyvkereskedelem.¹⁴ Voltaképpen ez a disszertáció érdemi része, itt található a legtöbb új eredmény, és ez a vizsgálódási modell általánosítható, ma is hasznosítható tanulságokat kínál.

Már az újabb munka címe is világosan elárulja és az opponensek is egybehangzóan konstatálták, hogy a doktori értekezés egyenes és következetes folytatása, továbbfejlesztése a kandidátusi disszertációnak, hasonlóak az erényei is.

Másként fogalmazva: a mű mintegy kiteljesedése Fülöp Géza addigi tanulmányainak. Magától értetődik, hogy a polgári átalakulás kezdeti időszak, a felvilágosodás és a reformkor néhány évtizede, vagyis e szellemi értékekben, történelmi tanulságokban és legendás, sőt mitikus eseményekben, személyekben gazdag periódus iránt a kutatók korábban is élénken érdeklődtek. A könyvkiadás, könyvkereskedelem és nyomdászat korabeli történetéről is szép számmal jelentek meg közlemények, mivel elég korai a felismerés, hogy az írásbeli kommunikáció akkori leghatékonyabb eszköze, a könyv és a fokozatosan előretörő időszaki sajtó fontos szerepet töltött be a külföldi irodalmi, politikai, eszmei irányzatok, tudományos eredmények és a hazai irodalom, tudományosság, művészetek termékeinek közvetítésében, hozzájárult a nemzeti öntudatra ébredéshez és a progresszív törekvések formálódásához. Mindazonáltal Fülöp Géza volt az első, aki elvégezte a hézagpótló feladatot, megírta a korabeli magyarországi könyvkultúra egészét bemutató, értékelő monográfiát.

Ő maga is hangsúlyozta, hogy értekezése úttörő vállalkozás, az „*első kísérlet a magyar könyvkiadás első korszak-monográfiájának a megteremtésére.*” Rögtön tegyük hozzá: sikeres kísérlet. A szerző az immár hagyományosnak tekinthető, az irodalomtörténet-írásban csaknem elfogadott időhatárok között, Magyarország és az akkor közjogilag különálló Erdély területén vizsgálta egy újfajta, új típusú, vagyis a polgári és nemzeti jellegű könyvkultúra létrejöttét és kibontakozását. Sokirányúan tájékozódott. Egyrészt csaknem hiánytalanul feldolgozta a szakirodalom vonatkozó megállapításait és szükség esetén kritikával illetve azokat, egybegyűjtötte a kutatások addigi, a téma sokágú kötődéséből fakadóan szinte kezelhetetlenül szétszórta eredményeit. Másrészt eredeti kútfőket, dokumentumokat jegyzetelt ki. A korabeli folyóiratcikkek, előfizetési felhívások, hirdetések, levelek, kiadványlisták, katalógusok stb. mellett először nyúlt egy addig kiaknázatlan forrásanyag-

hoz, *Petrik Géza Magyarország bibliographiája (1712–1860)* című összeállításához; az alfabetikus elrendezésű címjegyzékből aprólékos munkával gyűjtötte ki a dolgozatban szereplő könyvkiadók termékeit. Sok-sok új információt közölt, de ennél fontosabb, hogy akárcsak a kandidátusi disszertációban, itt is új szempontokat érvényesített. Mint mondtam, ő adott először összefoglaló és rengeteg bizonyító adatot felsorakoztatva, korrekt hivatkozásokkal ellátott áttekintést a magyar nemzeti megújulás és polgárosodás időszakának könyvkultúrájáról. Bár a kiindulás irodalom- és könyvtörténeti, gyakran utalt a társadalmi, politikai és ideológiai összefüggésekre, és voltaképpen interdiszciplináris, vagy ha más szóval akarjuk kifejezni: művelődéstörténeti megközelítést alkalmazott.

Gazdag tényanyagát, több elemében újszerű mondandóját arányos és világos szerkezetben tárja eléünk, kamatoztatva tankönyvírói és oktatói tapasztalatait. A témakörök egymásra épülnek; a fejezetek élén nemegyszer tömör összegzést bocsátott előre és a továbbiakban azt bontotta ki. A szokásos bevezető után arról szólt – ismételjük: nagyrészt a kandidátusi értekezés summázataként –, hogy milyen volt, hogyan változott az a társadalmi közeg, az a közönség, amelynek számára könyveket és lapokat adtak ki. Itt is, később is rámutatott: a tárgyalt periódusban, főleg a reformkorban lassan-lassan kialakult egy számottevő és művelt magyar olvasóközönség, amely egyre biztosabb bázisa a nemzeti irodalomnak, tudományosságnak és a polgári törekvéseknek. Már méreteinél fogva is meghatározó a szövegoldalak negyvennégy százalékát kitevő harmadik fejezet. Ebben található a disszertáció legfontosabb megállapításai: a könyvkultúra jellegéről, a könyvtermés mennyiségéről és nyelvi megoszlásáról, a könyvkiadási viszonyokról (ideértve egyebek között a kiadási módokat, a szerzői tulajdonjog problémáját, a cenzúrát is). Az igazi nóvum a kiadványstruktúra felvázolása és az egyes kiadványfajták jellemzése. A következő két fejezetben konkrétan, a rész-

letekig hatolóan, városenként csoportosítva mutatta be előbb a nyomdaműhelyeket és a nyomdász-kiadókat, majd a könyvkereskedéseket és a kereskedő-kiadókat, valamint – elsődlegesen a Petrik-féle könyvésztetre támaszkodva – az általuk közzétett, irodalom-, tudomány-, oktatás- és politikatörténeti stb. szempontból jelentősebb műveket. Logikus lezárása a gondolatmenetnek a rövid előre pillantás, a polgári forradalom, a sajtószabadság kivívása utáni másfél esztendő fejleményeinek taglalása.

Fülöp Géza módszere döntően leíró-elemző. Nyomon követte a magyarországi (és erdélyi) nyomdaipar, könyvkiadás és könyvkereskedelem mennyiségi és minőségi változásait, technikai és tartalmi megújulását, az intézményrendszer földrajzi kiterjedését, Pest-Buda centrummá válását. Szemléltette, hogyan jelentek és szilárdultak meg a polgári vonások, miként honosodtak meg a könyvkiadás új formái, miként lett önálló foglalkozási ág a könyvkereskedelem, hogyan került előtérbe a magyar nyelvűség és a nemzeti tartalom. Érzékeltette, hogy mindez az általános, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés által determináltan és annak szerves részeként ment végbe. Tények egész sorával bizonyította, hogy valójában kölcsönhatásról volt szó, mert a könyvek és a lapok a polgári, nemzeti követelések és a korszerű műveltséganyag közvetítésével elősegítették a polgári viszonyok kibontakozását és a nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelmet. A szerző rávilágított arra is, hogy a polgárosodás a könyvkultúra terén sem volt egyenes vonalú, zökkenőmentes folyamat; a feudális környezet, a súlyos konfliktusok, a bécsi udvar magatartása, a politikai konzervativizmus, a cenzúra léte, az elavult ízlés, az elmaradottság stb. itt is éreztették kedvezőtlen hatásukat, gátolták az előrehaladást. A fellendülés és a visszaesés szakaszai váltogatták egymást, és egyelőre 1848, a forradalmi áttörés is csak a gyorsulás jogi feltételeit teremtette meg. A feudális és a polgári, az abszolutisztikus és a nemzeti jegyek együttes jelenléte

mindvégig megfigyelhető és nemegyszer furcsa ellentmondásokat szült. A kettősség olykor egyazon kiadó, kereskedő esetében is kitapintható. Jellegzetes példa erre Emich Gusztáv, aki egyaránt kiadta Petőfi Sándor verseit és a Honderűt, Táncsics Mihály és a katolikus Sujánszky Antal írásait. Az ellentét Fülöp Géza szerint látszólagos és feloldható – és ezzel egyet lehet érteni –, hiszen Emich már a politikailag-világnézetileg semleges polgári üzletember megtestesítője, akinek elsődleges indítéka, motívuma a haszon.

A szerző újabb információkkal és töprengésre, nemegyszer vitára készítő meglátásokkal bővítette a felvilágosodás koráról és a reformkorról, jelesen Magyarország és Erdély korabeli műveltségi viszonyairól a történészek, irodalomtudósok munkáiból kiolvasható ismereteket. A már említetteken túl tovább árnyalta az értelmiség kiemelkedő kulturális szerepével kapcsolatos tudnivalókat; elgondolkodtató sorokat közölt a női olvasókról, akik befolyásolták a családjukban élő férfiak olvasmányait, művelődését is. Figyelemre méltó újdonság a mennyiségük révén széles körben ható tömegkiadványok különféle fajtáinak együttes tárgyalása; ez a rész egyébként sokat megsejtet a szórakozási igény felerősödésének menetéről, a később oly divatos és máig népszerű ún. tömegolvasmányok genezisééről. Először kapunk érdemi tájékoztatást a világirodalmi alkotások, a külföldi tudományos és politikai munkák közvetítésében kulcsfontosságú fordítások számáról, arányáról, összetételéről. Eddig ismeretlen tényekre bukkanunk a kor haladó eszmeáramlatainak – így a felvilágosodásnak és a liberalizmusnak – a hazai jelentkezéséről. Másképp látjuk a könyvkiadás geográfiai tagolódását, és több kiadóról, kereskedőről – főleg kiadványaikról – is újabb adatokhoz jutunk.

A disszertáció egyik érdeme, hogy ismételten ráébreszt a további rész kutatások szükségességére, a vitatott vagy vitatható, netán nyitva hagyott kérdések tisztázására sarkall. Ilyenek a korabeli fejlődés imént jelzett összetett, bonyo-

lult volta miatt jócskán akadnak. Például még mindig nem találtunk meggyőző magyarázatot a német származású kiadók, könyvkereskedők (Hartleben, Emich és mások) magatartására, nevezetesen arra, hogy miért támogatták olyan intenzíven a magyar irodalom és tudomány képviselőit. Mivel a tárgyalt korszakban megindult és annak második felében felgyorsult a magyarországi nemzetiségek kulturális újjászületése is, bővebb kifejtést érdemelne – a németek mellett – a más ajkú népek könyv- és lapkiadása, annak tényleges helye a hazai könyvkultúrában. Minden bizonnyal további lehetőségeket rejt magában a tömegkiadványok talán legfontosabb csoportjának, a tankönyveknek a tartalmi analízise. Sokat ígér az egyes kiadványok konkrét olvasóinak feltérképezése, szociológiai csoportosítása, valamint a könyvkereskedői jegyzékek és a kiadványok statisztikai vagy kvantitatív elemzése. Néhány kivételtől eltekintve elvégzendő feladat a tömegolvasmányok (pl. a prédikációk, a naptárak, a tankönyvek) műveltség- és eszmeközvetítő szerepének feltárása. Az értekezés szilárd alapja lehetne a feltétlenül indokolt lokális, helytörténeti vizsgálódásoknak, amelyek egyrészt az itt felrajzolt képet tovább differenciálnák, színeznék, másrészt a helyi források mozgósításával közelebb kerülhetnének a Pest-Budán kívüli kiadók, nyomdák és könyvkereskedők tevékenységének, valamint a magyar városi polgárság, a parasztság és az alföldi birtokos nemesség olvasmányainak beható, hiteles megismeréséhez. E kiragadott példák mellett vagy előtt a munka biztathat más könyvtörténeti periódusok hasonló feldolgozására, összefoglalására is.

Fülöp Géza dolgozata értékes, tartalmi aktualitásokat és metodikai tanulságokat is hordozó terméke a hazai művelődéstörténeti irodalomnak. Mivel magam is jelen voltam a nyilvános vitán és a bíráló bizottság zárt ülésén, szem- és fültanúként idézhetem fel: akkor a kiváló szakemberekből álló testület azt a reményét fogalmazta meg – és ennek lényege a jelenlevő közönség előtt is elhangzott –, hogy a gépirat kellő

lektorálás és a szükséges kiegészítések után mihamar napvilágot láthat nyomtatásban.¹⁵ Azóta tizenhárom esztendő telt el, és a remény még nem vált valóra. Mint ahogy megghiúsult a másik kíváncsi, jogos elvárás is: egyéni bánatára és hallgatói, tisztelői, könyvtáros szakmánk nagy sajnálatára a szerző az irodalomtudomány doktoraként sem kapta meg a nagyon is kiérdemelt címzetes egyetemi tanári rangot. Ez az óhaj már nem teljesülhet, az előbbi viszont igen.

A mostani összejövétel, a Kovács Máté Alapítvány Kuratóriuma által kezdeményezett és az MKE Társadalomtudományi Szekciójával és Vas Megyei Szervezetével közösen rendezett emlékülés¹⁶ egyik, talán legnagyobb eredménye az lehetne, ha ismételten felhívna a figyelmet Fülöp Géza kiadatlan doktori értekezésére. Szeretnénk hinni, hogy sikerül kiemelni a feledés homályából, és sikerül kiadót találni a közvételére. Változatlan formában is nagy nyeresége lenne a hazai művelődéstörténet-írásnak. Hiszen nemcsak könyv- és könyvtártörténeti, hanem irodalom-, eszme- és tudománytörténeti hozadéka is jelentős, számos részlete újragondolásra késztet, további, főként helytörténeti kutatásokra ösztönöz. Módszertani megoldásai, különösen a könyvkultúra vizsgálatára kidolgozott – és már említett – modell szintén sokat segíthetnek a fiatal és a rutinos kutatóknak. Vagyis a felölelt korszak történetének, szellemi mozgásainak tanulmányozásában, továbbá a felsőoktatásban, jelesen a könyvtáros-képzésben és továbbképzésben alapvető, sokáig használatos segédeszköz lehetne.

Irodalom

1. Fülöp Géza fiatal korának és pályakezdő éveinek életrajzi adatai: Szelle Béla: Fülöp Géza, 1928–1998. In: Fülöp Géza emlékkönyv. Bp., 1999. ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék. 7. p. Egész életútját felvázolta Barátné Hajdu Ágnes nekrológiájában: Fülöp Géza, 1928–1998. = Könyvtári Levelező/lap, 1998. 6-7. sz. 22-23. p. Hasonlóan sok adatot közöl Sebestyén György: Fülöp Géza,

- 1928–1998. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1998. 347. p. – Szakdolgozatairól: Papp Margit: Fülöp Géza [I.] Pályakép az egyetemi diplomák megszerzéséig. [Pályázati dolgozat – gépirat.] [Bp., 2008.] 1-6. p. – A Kazinczy-kiadvány: Kazinczy Ferenc levelezése. 23. köt. 2. pótkötet. 1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye. Bp., 1960. Gondolat. 594 p. (Fülöp Géza írta hozzá az előszót is: uo. 5-6. p.)
2. SZELLE B. i.m. 7. p.
3. A könyv és könyvtár a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. A felvilágosodástól 1848-ig. Sajtó alá rend. Fülöp Géza. In: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp., 1963. Gondolat. 289–590. p. (Az előző részt is ő gondozta: A nyomdászat kezdeteitől a felvilágosodás időszakáig. A Habsburg-gyarmatosítás kora, 1711–1772. In: uo. 247-287. p.)
4. A könyv és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában, 1879–1917. 1-2. köt. Bp., 1970. Tankönyvkiadó. 291, 84 p.
5. MTA Könyvtára Kézirattár D/62-06.
6. MTA Levéltára. TMB 1728/3.
7. SZIGETHY Gábor. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1979. 677. p., OROSZ László. = Irodalomtörténet, 1980. 580-581. p., ALEXA Károly. = Hungarológiai Értesítő, 1980. 2. sz. 52-53. p., HOPP Lajos. = Magyar Könyvszemle, 1980. 96-97. p., BÉNYEI Miklós. = Könyvtáros, 1979. 429-430. p.
8. Néhány fontosabb közleménye: Nyomdászat és könyvkultúra az 1848–49-i forradalom és szabadságharc idején. = Magyar Grafika, 1973. 3. sz. 78-86. p., Rácz Pál kéziratok versgyűjteménye és Kenézy Pál olvasónaplója a reformkorból. Adalékok a református papság olvasási kultúrájához. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 696-701. p., A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára. = Magyar Könyvszemle, 1974. 249–261. p., Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. In: Magyar Könyvszemle, 1975. 181-182. p., Skublics Károly és Zala megye közkönyvtára. = Magyar Könyvszemle, 1975. 313–320. p., Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. = Magyar Könyvszemle, 1976. 94–102. p., „Csín, műizlés, európai szellem és józanul számító üzletienség”. 175 éve született Heckenast Gusztáv. = A Könyv, 1978. 1. sz. 39–54. p.
9. (VK): In memoriam Fülöp Géza, 1928–1998. = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1998. 9. sz. 45–46. p.
10. KÓKAY György: Fülöp Géza, 1928–1998. = Magyar Könyvszemle, 1998. 307. p.
11. Hasonlóan vélekedett Sarbak Gábor a hetvenedik születésnapra írt cikkében: Fülöp Géza köszöntése. = Magyar Könyvszemle, 1998. 76-77. p.

12. SZELLE B. i.m. 7. p.
13. MTA Levéltára. TMB 4730/6.
14. MTA Könyvtára Kézirattár D/17-110.
15. MTA Levéltára TMB 4730/6.
16. A könyvtárak örök reneszánsza. Magyar Könyvtárosok Egyesülete 40. Vándorgyűlése. Szombathely, 2008. július 24-26-ig. Szombathely, 2008. 23. p. (Az emlékülést július 25-én rendezték.)

Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában

POGÁNY György

Fülöp Géza 1986 és 1994 között vezette az ELTE Könyvtártudományi Tanszéket, olyan időben, amikor kétféle „rendszerátalakítás” is történt Magyarországon, a kétségtelenül fontosabb politikai-társadalmi mellett ekkoriban integrálódott a számítástechnika a könyvtárak mindennapi munkájába. Ezekre a nagy jelentőségű átalakulásokra és kihívásokra a felsőoktatásnak, azon belül a könyvtárosképzésnek is megfelelő válaszokat kellett adni. A Tanár Úr az 1990-es évek elején az oktatás tartalmi és infrastrukturális megújításán dolgozott, illetve új posztgraduális képzési formákat kezdeményezett és indított el. Ekkor létesült a könyvtörténet-könyvmuzeológia szak, melynek alapításával kettős célja volt: egyrészt úgy gondolta, hogy az átalakuló tudományos képzéssel, a meginduló doktori iskolával lesz majd összekapcsolható, másrészt pedig a régi, 1800 előtti

állománnyal rendelkező bibliotékák könyvtáros szakképzettséggel már rendelkező munkatársai számára kívánt kellő elméleti és gyakorlati ismereteket nyújtó szakot teremteni. A négy féléves képzéshez kiváló tanári gárdát szervezett, csak azokat említve, akik már nem lehetnek közöttünk: a Tanár Úr adta elő a 16–18. századi könyvkultúrát tárgyaló tanegységet, *Soltész Zoltánné* volt az oktatója az antikvárnak és a 16–17. századi könyvművészetnek, *Bogdán István* vezette be a hallgatókat a papírkészítés és vízjelkutatás rejtelseibe, *Haiman György* a könyvnyomtatás és a könyvillusztráció technikáját, valamint a könyv tipográfiai megformálásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit ismertette, a 18. században kialakuló folyóiratokat és a sajtót pedig *Kókay György* mutatta be. Ennek a képzésnek voltam magam is hallgatója. A tanulmányoknak annak rendje és módja